

الدلیل: ابراهیم بن محمد بن ضویان (م. ۳۵۳ق)، به کوشش الشاویش، المکتب الاسلامی، ۱۴۰۹ق؛ منتهی المطلب: العلامة الحلّی (م. ۷۲۶ق)، چاپ سنگی؛ منح الجلیل: محمد علّیش (م. ۲۹۹ق)، بیروت، دار الفکر، ۱۴۰۹ق؛ مواهب الجلیل: الحطاب الرعینی (م. ۹۵۴ق)، به کوشش زکریا عمیرات، بیروت، دار الکتب العلمیه، ۱۴۱۶ق؛ المذهب البارع: ابن فهد الحلّی (م. ۸۴۱ق)، به کوشش العراقی، قم، نشر اسلامی، ۱۴۱۳ق؛ المیزان: الطباطبائی (م. ۱۴۰۲ق)، بیروت، اعلمی، ۱۳۹۳ق؛ نهیة المحتاج: محمد بن ابی العباس الشافعی (م. ۱۰۰۴ق)، دار الکتب العلمیه؛ النهایه: ابن اثیر مبارک بن محمد الجزری (م. ۶۰۶ق)، به کوشش الزاوی و الطنّاحی، قم، اسماعیلیان، ۱۳۶۷ش؛ وسائل الشیعه: الحر العاملی (م. ۱۱۰۴ق)، به کوشش ربانی شیرازی، بیروت، دار احیاء التراث العربی، ۱۴۰۳ق؛ الوسیلة الی نیل الفضیله: ابن حمزه (م. ۵۶۰ق)، به کوشش الحسون، قم، مکتبۃ النجفی، ۱۴۰۸ق.

حمیدرضا خراسانی



## ارکان عمره: شماری از مناسک اصلی عمره

واژه ارکان جمع رکن است که به پایه و بخش اصلی یا زوایای هر چیز مانند ساختمان گفته می‌شود که سبب پایداری آن است.<sup>۱</sup> در فقه، رکن به معنای بخش اساسی هر عبادت،

۱. معجم مقاییس اللغه، ج ۲، ص ۴۳۰؛ العین، ج ۱، ص ۳۵۴؛ الصحاح، ج ۵، ص ۲۱۲۶، «رکن».

عقد یا ایقاع است.<sup>۲</sup> به باور فقیهان امامی<sup>۳</sup> و برخی از فقیهان اهل سنت<sup>۴</sup> مقصود از ارکان عمره، بخش‌هایی از مناسک آن است که ترک عمدی آن‌ها موجب بطلان یا فساد عمره می‌گردد. (برای تفاوت مفهوم رکن در نماز و رکن در حج و عمره ← ارکان حج) به تعبیر برخی از فقیهان، ارکان عمره بخش‌هایی از آنند که تحقق ماهیت عمره وابسته به ادای آن‌ها است.<sup>۵</sup>

گاه از واجبات غیر رکنی در عمره و حج، با تعابیری چون واجب<sup>۶</sup>، فرض<sup>۷</sup>، فعل<sup>۸</sup> و شرط<sup>۹</sup> یاد شده است؛ از جمله تفاوت‌های ارکان عمره با غیر ارکان. به تعبیر دیگر، از ویژگی‌های ارکان عمره به باور فقیهان امامی، آن است که با ترک رکن به سبب فراموشی یا اشتباه، جبران آن بر شخص عمره‌گزار واجب می‌شود و تنها در صورت دشواری این کار یا

۲. معجم لمة الفقهاء، ج ۱، ص ۲۲۶؛ مصطلحات الفقه، ص ۲۷۴؛

العناوین الفقهیه، ج ۱، ص ۴۰۶.

۳. المبسوط، طوسی، ج ۱، ص ۳۱۴؛ المذهب البارع، ج ۲، ص ۲۰۶.

۴. الحدائق، ج ۱۶، ص ۱۵۷؛ مسالک الافهام، ج ۲، ص ۲۶۷.

۵. تحفة الفقهاء، ج ۱، ص ۳۸۱؛ المجموع، ج ۸، ص ۲۶۵؛ الشرح

الکبیر، ج ۳، ص ۵۰۶.

۶. مغنی المحتاج، ج ۱، ص ۵۱۳؛ حاشیة الدسوقی، ج ۲، ص ۲۱.

۷. نک: المجموع، ج ۸، ص ۳۶۵؛ الاقناع، ج ۱، ص ۳۳۵؛ کشف

القناع، ج ۲، ص ۶۰۵.

۸. المبسوط، طوسی، ج ۱، ص ۳۸۳؛ نیل الاوطار، ج ۵، ص ۵۳؛

مواهب الجلیل، ج ۴، ص ۱۶.

۹. مسالک الافهام، ج ۲، ص ۲۲۶.

مواهب الجلیل، ج ۴، ص ۱۱-۱۲؛ کشف اللتام، ج ۵، ص ۱۹.

دیگر را بر این‌ها افزوده‌اند.<sup>۱۰</sup> بیشتر شافعیان افزون بر احرام، طواف و سعی، حلق یا تقصیر و ترتیب را نیز از ارکان عمره به شمار آورده‌اند.<sup>۱۱</sup>

رکن بودن احرام عمره در فقه امامی<sup>۱۲</sup>، اجماعی و پذیرفته بیشتر فقیهان شافعی<sup>۱۳</sup>، مالکی<sup>۱۴</sup> و حنبلی<sup>۱۵</sup> است. ولی بسیاری از حنفیان احرام را رکن به شمار نیاورده‌اند.<sup>۱۶</sup> بسیاری از فقیهان اهل سنت برای رکن بودن احرام، به حدیث نبوی «الأعمال بالنیات»<sup>۱۷</sup> استناد کرده‌اند؛ زیرا به باور آنان، مقصود از احرام چیزی جز نیت ادای مناسک نیست.<sup>۱۸</sup>

فقیهان همه مذاهب اسلامی، خواه امامی<sup>۱۹</sup> و خواه اهل سنت<sup>۲۰</sup>، درباره رکن بودن طواف

ناتوانی عمره گزار، می‌توان آن را به نایب سپرد. ولی اگر جزء فراموش شده رکن نباشد، از آغاز می‌توان به نایب واگذاشت.<sup>۱</sup> البته به باور مشهور فقیهان امامی<sup>۲</sup> ترک کردن رکن عمره بر اثر جهل مانند ترک عمدی آن، جز در مواردی خاص<sup>۳</sup> موجب بطلان عمره می‌شود. همچنین به باور مشهور فقیهان اهل سنت، ترک رکن برخلاف غیر رکن، موجب از دست رفتن عمره می‌گردد و با کفاره جبران پذیر نیست؛ ولی واجبات غیر رکن با ادای کفاره جبران می‌شوند.<sup>۴</sup>

به باور مشهور فقیهان حنفی، تنها رکن عمره، طواف است.<sup>۵</sup> برخی از آن‌ها سعی را نیز رکن عمره شمرده‌اند.<sup>۶</sup> حنبلیان<sup>۷</sup> و مالکیان<sup>۸</sup> افزون بر آن دو، احرام را نیز رکن دانسته‌اند.

نظر مشهور در فقه امامی نیز همین است؛ هر چند برخی از فقیهان، نیت و برخی واجبات

۱. المذهب البارع، ج ۲، ص ۲۰۶؛ جواهر الکلام، ج ۱۸، ص ۱۳۶.
۲. جامع المقاصد، ج ۳، ص ۲۰۱؛ مسالک الافهام، ج ۲، ص ۲۸۵؛ مدارک الاحکام، ج ۸، ص ۱۷۴.
۳. نک: العروة الوثقی، ج ۴، ص ۶۵۱؛ کتاب الحج، خوئی، ج ۳، ص ۳۲۶.
۴. روضة الطالبین، ج ۲، ص ۳۹۷؛ الشرح الکبیر، ج ۳، ص ۵۰۶؛ حاشیة الدسوقی، ج ۲، ص ۲۱.
۵. المبسوط، سرخسی، ج ۴، ص ۳۲؛ بدائع الصنائع، ج ۲، ص ۲۲۷.
۶. تحفة الفقهاء، ج ۱، ص ۳۹۲.
۷. الشرح الکبیر، ج ۳، ص ۵۰۳؛ کشف القناع، ج ۲، ص ۶۰۵.
۸. مواهب الجلیل، ج ۴، ص ۱۱، ۱۸؛ حاشیة الدسوقی، ج ۲، ص ۲۱.
۹. غنیة النزوع، ص ۱۵۴؛ جامع الخلاف، ص ۱۷۷.

۱۰. نک: المبسوط، طوسی، ج ۱، ص ۳۰۷؛ الوسیلة، ص ۱۵۸.
۱۱. المجموع، ج ۸، ص ۲۶۵-۲۶۶؛ مغنی المحتاج، ج ۱، ص ۵۱۳؛ الاقناع، ج ۱، ص ۲۳۳-۲۳۴.
۱۲. غنیة النزوع، ص ۱۵۴؛ جامع الخلاف، ص ۱۷۷.
۱۳. المجموع، ج ۸، ص ۱۵۴؛ الاقناع، ج ۱، ص ۲۳۳.
۱۴. مواهب الجلیل، ج ۴، ص ۱۱، ۱۸؛ حاشیة الدسوقی، ج ۲، ص ۲۱.
۱۵. الشرح الکبیر، ج ۳، ص ۵۰۳؛ کشف القناع، ج ۲، ص ۶۰۴.
۱۶. تحفة الفقهاء، ج ۱، ص ۳۹۲؛ نک: مواهب الجلیل، ج ۴، ص ۱۸.
۱۷. صحیح البخاری، ج ۱، ص ۲؛ السنن الکبری، ج ۱، ص ۴۱، ۲۱۵.
۱۸. نک: فتح الوهاب، ج ۱، ص ۲۵۸؛ کشف القناع، ج ۲، ص ۶۰۴.
۱۹. السرائر، ج ۱، ص ۱۶۱۷؛ الجامع للشرائع، ص ۱۸۰؛ تذکرة الفقهاء، ج ۷، ص ۱۵.
۲۰. المبسوط، سرخسی، ج ۴، ص ۳۵؛ الشرح الکبیر، ج ۳، ص ۵۰۶؛ مواهب الجلیل، ج ۴، ص ۱۸.

عمره (طواف فرض<sup>۱</sup> یا طواف رکن<sup>۲</sup>) اتفاق نظر دارند. البته به باور مشهور در فقه حنفی، تنها چهار شوط از طواف، رکن به شمار می‌رود. از این رو، ارتکاب محرمات احرام را پس از شوط چهارم، موجب بطلان عمره ندانسته‌اند.<sup>۳</sup> از پشتوانه‌های فقیهان امامی برای این حکم، اجماع و قاعده انتفای مرکب با انتفای جزء آن است که اقتضا دارد برای تحقق یک ماهیت، همه اجزای آن تحقق یابند.<sup>۴</sup> همچنین به حدیث‌هایی استناد کرده‌اند که بر دخیل بودن طواف در ماهیت عمره دلالت دارند و نیز روایاتی که هرگونه نقص و خلل در طواف، مانند شک در شماره شوط‌های آن، را موجب بطلان و در نتیجه لزوم اعاده طواف دانسته‌اند.<sup>۵</sup> دیگر پشتوانه فقیهان امامی، حدیث‌هایی هستند که در صورت ترک طواف به سبب جهل، اعاده آن را ضروری شمرده‌اند و به اولویت بر ضرورت اعاده طواف در صورت ترک عامدانه آن دلالت دارند.<sup>۶</sup> البته برخی از فقیهان شماری از

این ادله و شواهد را مناقشه‌پذیر دانسته‌اند.<sup>۷</sup> برخی از فقیهان اهل سنت برای اثبات رکن بودن طواف عمره، به اجماع استناد کرده‌اند.<sup>۸</sup> پشتوانه شماری از آنان<sup>۹</sup> و نیز اندکی از فقیهان امامی، آیه ۲۹ حج/۲۲ است که به طواف گرد خانه خدا فرمان داده است: ﴿وَلِيَطَّوَّفُوا بِالْبَيْتِ الْعَتِيقِ﴾. در دلالت آیه بر رکن بودن طواف نیز مناقشه شده است.<sup>۱۰</sup>

به باور همه فقیهان امامی<sup>۱۱</sup> و شافعی<sup>۱۲</sup> و بیشتر مالکیان<sup>۱۳</sup> و حنبلیان<sup>۱۴</sup> و اندکی از حنفیان<sup>۱۵</sup> سعی میان صفا و مروه نیز از ارکان مناسک عمره است. ابوحنیفه و مالک، به روایتی، با رکن بودن سعی مخالف بوده‌اند و درباره دیدگاه احمد بن حنبل در این زمینه اختلاف نظر وجود دارد.<sup>۱۶</sup> پشتوانه فقیهان

۷. نک: مجمع الفائده، ج ۷، ص ۶۲-۶۳؛ فقه الصادق، ج ۱۱، ص ۲۸۰-۲۸۲.

۸. بدائع الصنائع، ج ۲، ص ۲۲۷؛ المجموع، ج ۸، ص ۲۲۰؛ مواهب الجلیل، ج ۴، ص ۱۱.

۹. نک: المبسوط، سرخسی، ج ۴، ص ۳۸؛ بدائع الصنائع، ج ۲، ص ۲۲۷.

۱۰. کتاب الحج، ج ۴، ص ۲۸۸.

۱۱. روضة الطالبین، ج ۲، ص ۳۹۶؛ مغنی المحتاج، ج ۱، ص ۵۱۳؛ اعانة الطالبین، ج ۲، ص ۳۳۱.

۱۲. المبسوط، طوسی، ج ۱، ص ۳۶۱؛ الدرر، ج ۱، ص ۴۱۲.

۱۳. مواهب الجلیل، ج ۴، ص ۱۱-۱۲؛ حاشیة الدسوقی، ج ۲، ص ۲۱.

۱۴. الشرح الکبیر، ج ۳، ص ۵۰۶؛ کشف الفناع، ج ۲، ص ۶۰۵.

۱۵. تحفة الفقهاء، ج ۱، ص ۳۹۲.

۱۶. المغنی، ج ۳، ص ۴۰۸-۴۰۹؛ مواهب الجلیل، ج ۴، ص ۱۸.

۱. الحاوی الکبیر، ج ۴، ص ۴۸۰؛ المجموع، ج ۸، ص ۱۱.

۲. المجموع، ج ۸، ص ۱۱؛ التتقیح الرابع، ج ۱، ص ۵۰۸.

۳. المبسوط، سرخسی، ج ۴، ص ۳۶-۳۵، ۵۸.

۴. مجمع الفائده، ج ۷، ص ۶۳؛ جواهر الکلام، ج ۱۹، ص ۳۷۰؛ کتاب الحج، ج ۴، ص ۲۸۸-۲۸۹.

۵. نک: مدارک الاحکام، ج ۸، ص ۱۷۸-۱۷۹؛ ذخیره المعاد، ج ۳، ص ۶۲۵.

۶. ذخیره المعاد، ج ۳، ص ۶۲۵؛ الحدائق، ج ۱۶، ص ۱۵۸-۱۵۹؛ کتاب الحج، ج ۲، ص ۲۸۸-۲۸۹.

رکن بودن حلق را وابسته به نُسک بودن آن دانسته‌اند. همچنین به باور برخی از فقیهان شافعی<sup>۹</sup> ترتیب میان ارکان عمره نیز از ارکان آن به شمار می‌رود. شماری اندک از فقیهان امامی نیز واجباتی دیگر، جز احرام و طواف و سعی را در شمار ارکان عمره یاد کرده‌اند؛ از جمله: نیت<sup>۱۰</sup>، تلبیه<sup>۱۱</sup> و ترتیب<sup>۱۲</sup>. ولی فقیهان متأخر، رکن بودن این موارد را نپذیرفته‌اند.<sup>۱۳</sup>

#### ◀ منابع

- الاستذکار: ابن عبدالبر (م. ۴۶۳ق.)، به کوشش سالم محمد و محمد علی، دار الکتب العلمیه، ۲۰۰۰م؛ *اضواء البیان*: محمد امین الشنقیطی (م. ۳۹۳ق.)، بیروت، دار الفکر، ۱۴۱۵ق؛ *اعانة الطالبین*: السید البکری الدمیاطی (م. ۱۳۱۰ق.)، بیروت، دار الفکر، ۱۴۱۸ق؛ *الاقناع*: الشربینی (م. ۹۷۷ق.)، بیروت، دار المعرفه؛ *بدائع الصنائع*: علاء الدین الکاسانی (م. ۵۸۷ق.)، پاکستان، المكتبة الحبیبه، ۱۴۰۹ق؛ *تحفة الفقهاء*: علاء الدین السمرقندی (م. ۵۳۹/۵۳۵ق.)، بیروت، دار الکتب العلمیه، ۱۴۱۴ق؛ *التنقیح الرائع*: الفاضل المقداد (م. ۸۲۶ق.)، به کوشش کوه‌کمری، قم، مکتبه النجفی، ۱۴۰۴ق؛ *تهذیب الاحکام*: الطوسی (م. ۴۶۰ق.)، به کوشش موسوی و
۹. روضة الطالبین، ج ۲، ص ۳۹۷؛ *مغنی المحتاج*، ج ۱، ص ۵۱۳؛ *اعانة الطالبین*، ج ۲، ص ۳۳۱.
۱۰. *السرائر*، ج ۱، ص ۶۱۶؛ *الرسائل التسع*، ص ۳۵۵؛ *مختلف الشیعه*، ج ۴، ص ۳۶۶.
۱۱. *الدروس*، ج ۱، ص ۲۸؛ *رسائل*، ج ۲، ص ۱۵۰.
۱۲. *کشف الغطاء*، ج ۴، ص ۴۲۹؛ *جواهر الکلام*، ج ۱۸، ص ۱۳۶.
۱۳. *مسالك الافهام*، ج ۲، ص ۲۲۶-۲۲۷؛ *مدارک الاحکام*، ج ۷، ص ۲۴۰؛ *جواهر الکلام*، ج ۱۸، ص ۳.

امامی، افزون بر اجماع، حدیث‌هایی هستند که هرگونه خلل و نقص در سعی را موجب بطلان و لزوم اعاده آن شمرده‌اند.<sup>۱</sup> برخی حدیث‌ها<sup>۲</sup> نیز به صراحت ترک عامدانه سعی را موجب بطلان آن دانسته‌اند.

فقیهان اهل سنت، برای رکن بودن سعی، افزون بر اجماع<sup>۳</sup> به حدیث‌های مختلف<sup>۴</sup> از جمله حدیثی نبوی<sup>۵</sup> استناد کرده‌اند که سعی را «واجب مکتوب» شمرده است: ﴿كُتِبَ عَلَيْكُمُ السَّعْيُ﴾. به باور آنان، این تعبیر دلالت‌گر بر رکنیت است. از جمله پشتوانه‌های حنفیان<sup>۶</sup> بر رکن نبودن سعی، آیه ۱۵۸ بقره<sup>۷</sup> است که به باور آنان بر مباح بودن سعی دلالت دارد نه بر وجوب آن: ﴿فَمَنْ حَجَّ الْبَيْتَ أَوْ اعْتَمَرَ فَلَا جُنَاحَ عَلَيْهِ أَنْ يَطَّوَّفَ بِهِمَا﴾. دیگر دانشوران اهل سنت در این استدلال مناقشه کرده‌اند.<sup>۸</sup>

به باور مشهور فقیهان شافعی<sup>۹</sup>، حلق یا تقصیر از ارکان عمره است و برخی از آنان

۱. *مدارک الاحکام*، ج ۸، ص ۱۱-۱۲؛ *جواهر الکلام*، ج ۱۹، ص ۴۲۹-۴۳۰؛ *جامع المدارک*، ج ۲، ص ۵۲۴-۵۲۵.
۲. نک: الکافی، ج ۴، ص ۴۳۶؛ *تهذیب*، ج ۵، ص ۱۵۰.
۳. *فتح الباری*، ج ۳، ص ۳۹۸؛ *نیل الاوطار*، ج ۵، ص ۱۲۶.
۴. نک: *المغنی*، ج ۳، ص ۴۰۷؛ *مغنی المحتاج*، ج ۱، ص ۵۱۳؛ *اضواء البیان*، ج ۴، ص ۴۱۶.
۵. *المبسوط*، سرخسی، ج ۴، ص ۵۰؛ *المجموع*، ج ۸، ص ۷۷-۷۸.
۶. *المبسوط*، سرخسی، ج ۴، ص ۵۰؛ *المجموع*، ج ۸، ص ۷۷-۷۸.
۷. *المحلی*، ج ۷، ص ۹۷؛ *الاستذکار*، ج ۴، ص ۲۲۲.
۸. *المجموع*، ج ۸، ص ۲۰۵، ۲۶۶؛ *روضه الطالبین*، ج ۲، ص ۳۹۶-۳۹۷؛ *الاقناع*، ج ۱، ص ۲۳۳-۲۳۴.

آخوندی، تهران، دار الکتب الاسلامیه، ۱۳۶۵ش؛ **جامع الخلاف و الوفاق**: علی بن محمد القمی السبزواری (م.قرن ۷ق.)، به کوشش حسنی، قم، زمینه سازان ظهور امام عصر علیه السلام، ۱۳۷۹ش؛ **جامع المقاصد**: الکرکی (م. ۹۴۰ق.)، قم، آل البیت علیهم السلام، ۱۴۱۱ق؛ **الجامع للشرائع**: یحیی بن سعید الحلّی (م. ۹۶۰ق.)، به کوشش گروهی از فضلا، قم، سید الشهداء، ۱۴۰۵ق؛ **جواهر الکلام**: النجفی (م. ۱۲۶۶ق.)، به کوشش قوچانی و دیگران، بیروت، دار احیاء التراث العربی؛ **حاشیة الدسوقی**: الدسوقی (م. ۱۲۳۰ق.)، احیاء الکتب العربیة؛ **الحاوی الکبیر**: الماوردی (م. ۴۵۰ق.)، بیروت، دار الفکر؛ **الحدائق الناضرة**: یوسف البحرانی (م. ۱۱۸۶ق.)، به کوشش آخوندی، قم، نشر اسلامی، ۱۳۶۳ش؛ **الدروس الشرعیة**: الشهید الاول (م. ۷۸۶ق.)، قم، نشر اسلامی، ۱۴۱۲ق؛ **ذخیرة المعاد**: محمد باقر السبزواری (م. ۱۰۹۰ق.)، آل البیت علیهم السلام؛ **الرسائل التسع**: المحقق الحلّی (م. ۷۶۶ق.)، به کوشش رضا استادی، قم، مکتبة النجفی، ۱۴۱۳ق؛ **رسائل الکرکی**: الکرکی (م. ۹۴۰ق.)، به کوشش الحسون، قم، مکتبة النجفی، ۱۴۰۹ق؛ **روضه الطالبین**: النووی (م. ۶۷۶ق.)، به کوشش عادل احمد و علی محمد، بیروت، دار الکتب العلمیه؛ **السرائر**: ابن ادریس (م. ۵۹۸ق.)، قم، نشر اسلامی، ۱۴۱۱ق؛ **السنن الکبری**: البیهقی (م. ۴۵۸ق.)، بیروت، دار الفکر؛ **الشرح الکبیر**: عبدالرحمن بن قدامه (م. ۸۲ق.)، بیروت، دار الکتب العلمیه؛ **المصاحح**: الجوهری (م. ۳۹۳ق.)، به کوشش العطار، بیروت، دار العلم للملایین، ۱۴۰۷ق؛ **صحیح البخاری**: البخاری (م. ۲۵۶ق.)، بیروت، دار الفکر، ۱۴۰۱ق؛ **العروة الوثقی**: سید محمد کاظم یزدی (م. ۱۳۳۷ق.)، قم، نشر اسلامی، ۱۴۲۰ق؛ **العناوین**: سید عبدالفتاح

الحسینی المرغسی (م. ۱۲۵۰ق.)، قم، نشر اسلامی، ۱۴۱۷ق؛ **العين**: خلیل (م. ۱۷۵ق.)، به کوشش المخزومی و السامرائی، دار الهجرة، ۱۴۰۹ق؛ **غنية النزوع**: الحلبي (م. ۵۸۵ق.)، به کوشش بهادری، قم، مؤسسه امام صادق علیه السلام، ۱۴۱۷ق؛ **فتح الباری**: ابن حجر العسقلانی (م. ۸۵۲ق.)، بیروت، دار المعرفه؛ **فتح الوهاب**: زکریا بن محمد الانصاری (م. ۹۳۶ق.)، دار الکتب العلمیه، ۱۴۱۸ق؛ **فقه الصادق علیه السلام**: سید محمد صادق روحانی، قم، دار الکتب، ۱۴۱۳ق؛ **الكافی**: الكلینی (م. ۳۲۹ق.)، به کوشش غفاری، تهران، دار الکتب الاسلامیه، ۱۳۷۵ش؛ **کتاب الحج**: محاضرات الخوئی (م. ۱۴۱۳ق.)، الخلیالی، قم، مدرسة دار العلم، ۱۴۱۰ق؛ **کشف القناع**: منصور البهوتی (م. ۱۰۵۱ق.)، به کوشش محمد حسن، بیروت، دار الکتب العلمیه، ۱۴۱۸ق؛ **کشف الغطاء**: کاشف الغطاء (م. ۱۲۲۷ق.)، اصفهان، مهدوی؛ **کشف اللثام**: الفاضل الهندی (م. ۱۱۲۷ق.)، قم، نشر اسلامی، ۱۴۱۶ق؛ **المبسوط فی فقه الامامیه**: الطوسی (م. ۴۶۰ق.)، به کوشش بهبودی، تهران، المکتبة المرتضویه؛ **المبسوط**: السرخسی (م. ۴۸۳ق.)، بیروت، دار المعرفه، ۱۴۰۶ق؛ **مجمع الفائدة و البرهان**: المحقق الاردبیلی (م. ۹۹۳ق.)، به کوشش عراقی و دیگران، قم، نشر اسلامی، ۱۴۱۶ق؛ **المجموع شرح المهذب**: النووی (م. ۶۷۶ق.)، دار الفکر؛ **المحلی بالآثار**: ابن حزم الاندلسی (م. ۴۵۶ق.)، به کوشش احمد شاکر، بیروت، دار الفکر؛ **مختلف الشیعه**: العلامة الحلّی (م. ۷۲۶ق.)، قم، نشر اسلامی، ۱۴۱۲ق؛ **مدارک الاحکام**: سید محمد بن علی الموسوی العاملی (م. ۱۰۰۹ق.)، قم، آل البیت علیهم السلام، ۱۴۱۰ق؛ **مسالك الافهام الی تنقیح شرائع الاسلام**: الشهید الثانی (م. ۹۶۵ق.)، قم، معارف اسلامی، ۱۴۱۶ق؛ **مصطلحات الفقه**: علی مشکینی، قم،

و کوشش برای اتحاد آنان یاد کرده است. (ص ۳-۴) او آثاری در موضوعات دیگر نیز نگاشته است. (نک: ص ۸۴)

ویژگی این سفرنامه، تفسیرها و تأویل‌های صوفیانه از حج و مناسک آن و رویکرد نویسنده به تقریب و همبستگی مسلمانان است. نویسنده حج را «فستیوال ملل اسلامی» و عاملی برای یکپارچگی مسلمانان دانسته است. (ص ۳-۴)

کتاب دو بخش اصلی با عنوان «در سرزمین پیامبر» (ص ۵) و «سخن آخر» (ص ۸۳) و ۲۶ عنوان فرعی دارد که برخی از آن‌ها عبارتند از: در مدینه منوره (ص ۸)، در حرم پیامبر (ص ۱۰)، بقیع (ص ۱۲)، در أحد (ص ۲۰)، مسجد قبلتین (ص ۲۲)، در راه کعبه حق (ص ۲۷)، سعی صفا و مروه (ص ۳۶)، در عرفات (ص ۳۹)، در منا (ص ۴۵)، عید قربان (ص ۴۷) و مقام ابراهیم. (ص ۵۷)

تحلیل‌ها و نقدهای نویسنده بیشتر با دیدگاه‌های اهل سنت همراه است. از این رو، نگاه انتقادی تندی به زائران شیعه ایرانی دارد و اعمال مذهبی و رفتار آنان را از نظرگاه خود به نقد می‌کشد. (ص ۱۶، ۲۶، ۳۳) او سخن گفتن از موضوعاتی مانند ماجرای سقیفه\* و غدیر\* را برای اتحاد اسلامی زینبار پنداشته است. (ص ۸۶-۸۵) به باور او، در چند و چون‌های فقهی مناسک حج نباید سخت گرفت. وی اجرای بخشی از احکام فقهی مانند استظلال\*

الهادی، ۱۳۷۹ش؛ معجم لغة الفقهاء: محمد قلعه‌جی، بیروت، دار النفائس، ۱۴۰۸ق؛ معجم مقاییس اللغة: ابن فارس (م. ۳۹۵ق.)، به کوشش عبدالسلام، قم، دفتر تبلیغات، ۱۴۰۴ق؛ مغنی المحتاج: محمد الشربینی (م. ۹۷۷ق.)، بیروت، دار احیاء التراث العربی، ۱۳۷۷ق؛ المغنی: عبدالله بن قدامه (م. ۶۲۰ق.)، بیروت، دار الکتب العلمیه؛ مواهب الجلیل: الحطاب الرعینی (م. ۹۵۴ق.)، به کوشش زکریا عمیرات، بیروت، دار الکتب العلمیه، ۱۴۱۶ق؛ مواهب الرحمن: سید عبدالاعلی السبزواری، دفتر آیت الله سبزواری، ۱۴۱۴ق؛ المهذب البارع: ابن فهد الحلّی (م. ۸۴۱ق.)، به کوشش العراقي، قم، نشر اسلامی، ۱۴۱۳ق؛ نیل الاوطار: الشوکانی (م. ۱۲۵۵ق.)، بیروت، دار الجیل، ۱۹۷۳م؛ الوسيلة الی نیل الفضیله: ابن حمزه (م. ۵۶۰ق.)، به کوشش الحسون، قم، مکتبه النجفی، ۱۴۰۸ق.

سید اصغر حسینی



## ارکان کعبه ← کعبه

### ارمغان حج: سفرنامه حج، نوشته علی مقدم از نویسندگان معاصر

این کتاب، سفرنامه حج نویسنده به سال ۱۳۵۵ش/۱۳۹۶ق. است. وی از جراحان مشهور و از پیروان طریقت نقشبندیه، از فرقه‌های صوفیه و ساکن تبریز بوده و هدف از نگاشتن این کتاب را وصف حج و بیان مشکلات مسلمانان